

Vor Frue- eller Mariakyrkan i Ystad

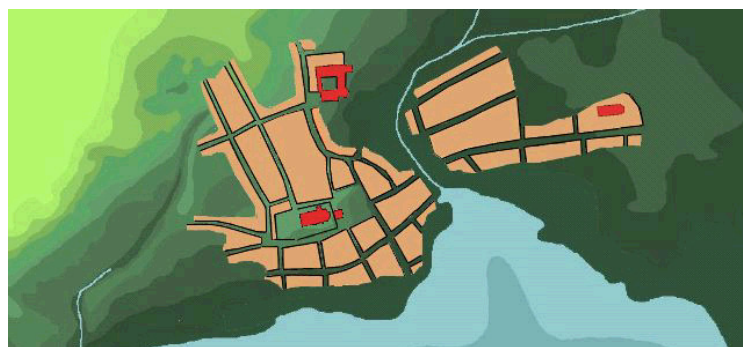
Sven Rosborn 2012

Inledning

Sankta Maria kyrka i Ystad, eller som den ursprungligen hette Vor Frue kyrka, är ett dominant inslag i stadens citybild. Under medeltiden har den varit än mer dominant, med omgivande bebyggelse på inte mer än två våningars höjd. Kyrkan är i dag den byggnad i staden som har högst ålder, även om detta endast gäller en mindre del av kyrkokroppen. Det gamla Ystadtemplet har nämligen genomgått många förändring genom århundradena. Det hela började i det avlägsna 1200-talet.

Liksom alla Skånes medeltida kuststäder har det varit handeln över havet som skapat förutsättningar för dessa städers uppkomst. Vid mitten av 1100-talet grundades Lübeck och därmed lades också grunden för den handelsrörelse som kommit att kallas Hansan. Den härvid uppkomna handeln vid Skånes kuster baserades speciellt på sillfisket. På den då obebodda Falsterbohalvön uppstod snabbt ett säsongsmässigt fiske under några få höstmånader då sillen gick till i stora stim. En främre datering av denna handel ger stadens kyrka belägg för. I dess nuvarande murar finns nämligen rester efter ett mindre kristenskapell vars material och byggnadsteknik är samma som i Absalons borg i Köpenhamn, vilken uppfördes på 1170-talet.¹ Vid denna tid var således sillfisket och handeln med fisk igång på allvar i Skanör. Runt 1200 ersattes detta kapell av en tegelkyrka samtidigt som kungens fogdeborg byggdes strax norr om kyrkan.

Trelleborg har delvis en annan ursprungshistoria. Här anlade redan Harald Blåtand en borg och en trolig träkyrka runt 980. Träkyrkan ersattes av en tegelkyrka när staden senare växte fram. Den tegelfabrikation som byggdes upp för denna stadskyrka kom också de närmast staden liggande kyrsocknarna till del. Här kunde man nämligen uppföra tegelkyrkor med relativt billigt material hämtat från det redan etablerade tegelbruk som anlagts för stadskyrkans uppförande. I t.ex. Maglarps kyrka från ca 1200 strax väster om Trelleborg har man i dess äldsta parti, dvs. koret, noterat att man magrat leran innan bränning till tegel med chamotte. Chamotte är krossat tegelflis. Detta visar att teglet hämtats från en större produktionsplats, rimligtvis från Trelleborgs tegelugn. Om man runt 1200 kunde gå igång med att bygga en större stadskyrka i Trelleborg ska troligtvis stadens tillkomsttid sättas till tiden strax innan detta bygge startade.²

Ystads topografi och stadens troliga utbredning under 1200-talet.

För Ystads vidkommande saknas tyvärr det skriftliga källmaterial för stadens äldsta tid. Först året 1244 dyker namnet upp av en ren tillfällighet: "Detta år ämnade konung Erik och hertig Abel fara till Reval, men då de kommo till Ystad vände de åter".³ Ortsnamnet stavas då "Viistatha".⁴ Flera olika tolkningar har under åren sett dagens ljus när det gäller ursprunget till Ortsnamnet. Några har menat att förledet "Y" åsyftat "Öja" och att platsen varit socknen Öja landningsplats. Andra har menat att "y" ursprungligen varit "i" varav skapats "Isas stad". En annan tolkning var y(r), dvs. idegran vilket skulle bli "Idegransstället". Ytterligare ett förslag var att förledet skulle stå för "Ly". Sjöfarna fann här ly för hårda vindar.⁵

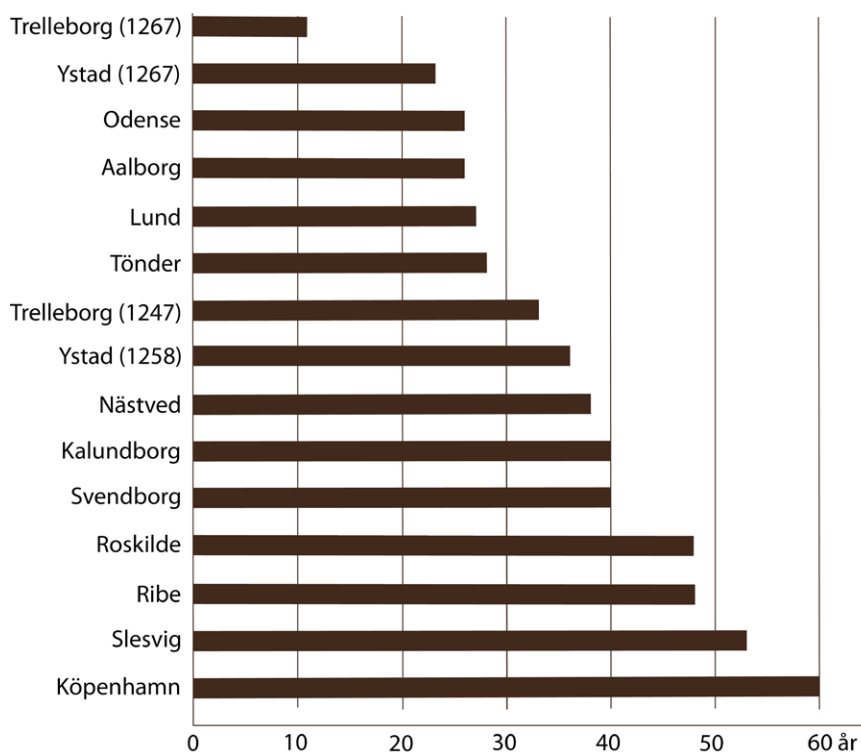
Utgår man dock från den äldsta stavningen står förledet "Vii" tydligt utskrivet. Ett "Vi" var enligt fornnordiskan en forntida offerplats, tempelplats eller helig mark. Åtskilliga sådana ortnamn finns belagda i Danmark och Sverige, många belägna i direkt anslutning till strandområden. Det till Ystad närmast liggande Vi-området har funnits vid Foteviken strax invid Skanör. Här omtalas på 1500-talet ett markområde söder om Lilla Hammars medeltida by som "Lille Vies ager". På platsen har påträffats en vikingatida båtgrav vilket styrker tanken om en forntida helig plats. I området hölls också Halörs årliga marknad fram till slutet av 1100-talet då marknaden flyttade över till Skanör och blev en fiskemarknad.⁶ Kanske ska man se samma utveckling för det äldsta Ystad; från en handelsplats med ett Vi till en stad?

Det i ordningsföljd andra bevarade skriftliga belägget för Ystad brukar anges till året 1267. I franciskanerklostrets kyrka i Ystad fanns tidigare, numera på Historiska Museet i Lund, en målad panel med inskription. Texten lyder: *"Herrens år 1267 grundades detta hus av välborne herren herr Holmger, riddare, och hans hustru, fru Katarina, i påven Alexander IV:s och lundensiske ärkebiskopen Isarnus tid och invigdes slutligen av den ärevördige herren Olof, biskop i Reval ..."*. Det är många problem förknippade med tolkningen av denna text. För det första bör panelen vara tillkommen först under slutet av 1300-talet. Det är således inget samtidsdokument. För det andra levde inte påven Alexander IV år 1267. Han hade avlidit redan året 1261. Isarnus å sin sida var verksam i perioden 1302-1310. Olof måste åsyfta Olav av Roskilde som var biskop i Reval 1323-1350. Att det skulle tagit 56 år från grundandet till invigningen är inte möjligt. Inskriptionen verkar således ha många fel. Vad vi däremot med säkerhet vet är att klostret existerade redan året 1280. När har det då grundats?

Tidigare forskare har menat att året 1267 (mccclxvii) felaktigt har angivits på den sentida textplattan och att året istället skulle ha varit 1258 (mccclviii).⁷ Detta årtal skulle passa betydligt bättre än året 1267. Detta sistnämnda år är nämligen omöjligt sett från den kyrkopolitiska situation som då rådde i Danmark. Jakob Erlandsen besatt ärkebiskopsämbetet från våren 1254 fram till dess han mördades på Rügen år 1274. Tämmligen omgående efter sin tillträde som ärkebiskop kom Jakob i strid mot den danska kungamakten. Våldsamheter utbröt överallt i riket där prästerskapet utsattes för våld eller hotades. Jakob Erlandsen kallade då till ett stort biskopsmöte i Vejle våren 1256. Här bestämdes att om något våld utövades mot biskopar skulle riket lamslås av s.k. interdikt. År 1259 utlöstes detta hot då kungen lät fängsla ärkebiskopen. I Lunds stift utlöstes interdiktet ögonblickligen. Inga kyrkliga handlingar fick utföras. Efter en tid lyckades Jakob fly till påven i Rom.⁸ Ärkebiskopens trognaste följeslagare i denna långa kamp var just franciskanerorden. Året 1258 anhöll ärkebiskopen t.o.m. själv hos påven att få nedlägga sitt ämbete och ingå i orden samtidigt som han bestämde att hans framtida grav skulle vara i franciskanernas klosterkyrka i Lund, inte i domkyrkan. Först år 1274 medlades fred mellan kung och ärkebiskop men Jakob mördades genom en pil i huvudet på hemvägen från Italien.

Under striden 1259-1274 lades två gånger interdikt över Danmark, dels år 1259, dels förnyat med kraftfull påvlig makt åren 1266-74. Att franciskanerna i själva ärkestiftet året 1267 skulle ha påbörjat ett klosterbygge i Ystad i öppen strid mot påvens beslut är därför fullständigt otänkbart. Detta blir dessutom så mycket tydligare när man beaktar att franciskanernas eget s.k. provincialkoncilium år 1266 p.g.a. striden mellan kung och ärkebiskop tvingades förläggas utanför Norden, till Kiel. Detta är den enda gång ett sådant viktigt möte mellan alla Nordens klosterabbotar inte avhållits i Norden.

Dessa provincialkoncilier var alltså franciskanernas återkommande möten för provinsen Dacia, dvs. för Skandinavien. Om den politiska situationen således visar att året 1267 är fullständigt omöjligt som instiftareår för Ystadsklostret

kan en studie av när dessa möten hölls också tydliggöra detta. Åren 1290, 1314 och 1339 hölls provincialkapitel i Ystad.⁹ Självklart måste det för ett nytt kloster ha förflutit en viss tid innan ett så omfattande stormöte som ett provincialkapitel har kunnat hållas inom klostrets murar. Om vi sammanställer statistiken över hur lång tid det förflöt mellan grundareåret och det första provincialkapitlet i respektive kloster i Danmark framträder en mycket tydlig bild. I tabellen har jag angivit den tid som förflöt mellan de olika klostrens grundläggningstid och de år då man i respektive kloster för första gången samlades till provincialkoncilie.

För Ystad och Trelleborg har angivits de två alternativ som finns för respektive kloster. Det kan då konstateras att av de 13 klostren går det huvudsakligen runt trettio år eller mer efter grundandet till dess man höll sitt första provincialkapitel. Ystad året 1267 särskiljer sig medan däremot ett grundande av klostret år 1258 bättre stämmer med den gängse bilden.

Ystads kloster skulle alltså med dessa fakta mycket väl kunna ha grundats år 1258. Eftersom ordnen var baserat på tiggeriverksamhet i städer betyder detta att Ystad innan klostrets tillkomst måste ha hunnit etablera sig som en stad baserat på en tämligen stor ekonomisk bas. En främre gräns för stadens tillkomst bör då bli början av 1200-talet.

Den äldsta stadskyrkan

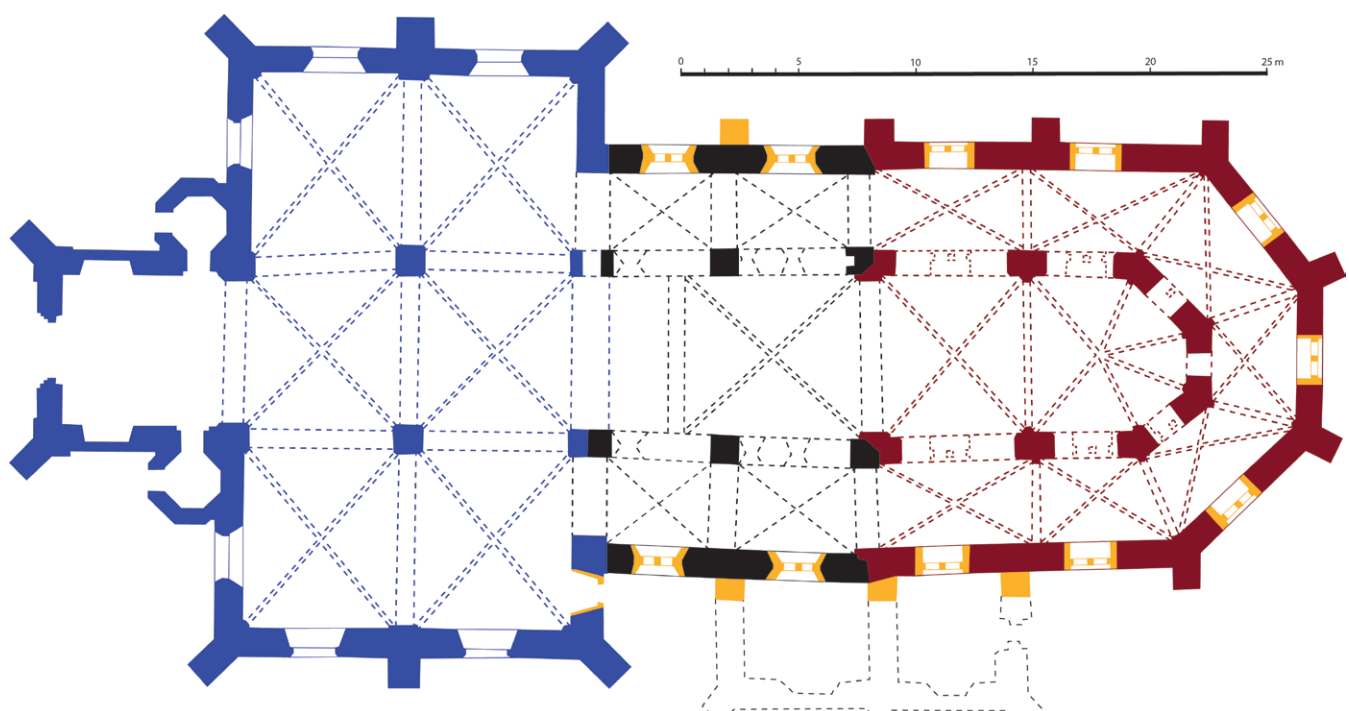
Ystads stadskyrka måste givetvis ha grundats i samband med eller strax efter det att staden uppstod. De medeltida städerna hade nämligen alltid en samlad treklöver när det gällde kyrka, rättsväsende (rådhus) och torg. Ystad har inte varit något undantag från denna regel, alla tre komponenterna ligger här väl samlade. Huruvida det stått en äldre kyrkbyggnad på platsen för den nuvarande Mariakyrkan, likt situationen i Skanör, kan inte avgöras. Endast de befintliga murarna avslöjar detaljer om den nuvarande kyrkans byggnadshistoria.

Mariakyrkans äldsta delar utgör förvisso endast mindre delar av den nuvarande byggnaden. Inte mindre än fyra byggnadsetapper kan nämligen utläsas i de gamla tegelmurarna. Kyrkan har till synes redan blivit noggrant genomgången och dess historia borde således vara säkrad. Historisk forskning är dock till viss del färskvara och nya efterforskningsresultat ser ofta dagens ljus. Så också när det gäller Mariakyrkan vilket kommer att framgå av denna artikel.

Året 1648 störtade hela den västra delen av den äldsta kyrkan ner och först tre år senare kunde hela kyrkan åter tas i bruk. Kvar av den äldsta kyrkan finns därför bara ett mindre parti öster om detta rasområde. Redan under medeltiden hade emellertid den äldsta kyrkans kor nedrivits och ersatts av det nu befintliga med sin koromgång. Utgångsläget för att skapa en helhetsbild av den äldsta kyrkan är således minimal. Detta underlättas inte av det faktum att några avbildningar av kyrkan före raset år 1648 inte finns. Likaså saknas bevarade textbeskrivningar av kyrkan innan raset.

Theodor Wählin, som utförligt beskrivit kyrkans byggnadshistoria i början av 1900-talet, kunde konstatera att av den äldsta kyrkan var de partier bevarade som är markerade med svart på här återgiven plan. Sidoskeppen är försedda med

Mariakyrkans olika byggnadsetapper: Svart = ca 1200 Rött = mitten av 1300-talet Blått = 1648-1651 Gult = mitten av 1800-talet.

Mariakyrkan sedd mot den äldsta delen av långhuset i öster.

ett stort antal äldre gravstenar som fortfarande täcker delar av golvet. Då dessa har en murad stenkista under sig kan man förutsätta att gravstenen på respektive plats med rimlig säkerhet ligger över rätt grav även om gravinnevånarna skiftat genom tiderna. Hur ser då utbredning av bevarade gravar ut från tiden före kyrkoraset år 1648?

År 1682 gjordes en inventering och löpande numrering av samtliga gravstenar i kyrkan. De gravstenar med gravrum som jag i detta sammanhang funnit vara intressanta är angivna på planen på nästa sida. Siffrorna anger den äldre inventeringslistans nummer. Gravarna är följande:

Grav nr 41 har en gravsten med en inhuggen text som omtalar ägaren Petrus Huid. Från år 1472 var han borgmästare i Ystad och han dog året 1502. Graven övertogs senare, år 1599, av rådmannen Hans Adriansen (Gode) då han inköpte *"den Storre Sten ogh Steed som Peder Huids Nafn på Står"*.¹¹

Grav nr 43a har en gravsten som är lagd över Niels Karskiensen och hans hustru Anne Segudsdotter. Niels var rådman i Ystad och avled året 1564. År 1602 såldes gravstället till rådmannen Hans Adiansen.¹²

Grav nr 50 har en gravsten med en ursprungstext som idag är så svårt nött att man inte kan tolka densamma. En sekundär inskription meddelar dock att *"Denne sten oc sted hörer Hindric Gertsön oc hans arfvinger till 1631"*. Henrik Gertsön var son till rådmannen Gerdt Solter och hans hustru Linne. Han var när han dog ca 1632 en av de rikaste handelsmännen i Ystad.¹³

kryssvalv vilka är ursprungliga. Däremot menade Theodor Wåhlin att mittskeppets kryssvalv (endast ett är bevarat) inte skulle tillhöra det äldsta skedet vilket skulle framgå av att en ursprunglig fönsteröppning i mittskeppsmuren blivit dold när man slagit valvet. Mittskeppet skulle således från början ha haft ett plant trätak.¹⁰

Den gode Theodor hade emellertid fel. Han baserar sitt resonemang på att ett av mittskeppets ursprungliga fönster delvis ligger ovanför mittskeppetsvalvet och således blivit obrukbart när valvet slogs. Detta är givetvis ett tydligt bevis på att valvet måste vara yngre än fönsteröppningen. Det är bara det att det valv som kommit att skymma fönstret är uppfört efter kyrkoraset år 1648. Det är ett smalt tunnvalv som infogats mellan den nybyggda kyrkodelen i väster och det alltjämt bevarade kryssvalvet i mittskeppet. I stället framgår det med önskvärd tydlighet att de alltjämt bevarade fönsteröppningarna i mittskeppet anpassats till mittvalvens utformning. Fönstren har legat parvis mitt i varje valvtraveé.

Hur långt åt väster sträckte sig då denna äldsta tegelkyrka? Utifrån det bevarade medeltida valvet i långhusets östra del ansåg Wåhlin att kyrkan måste ha haft ytterligare två sådana valv och han menade sig på detta sätt på ett ungefär kunna fastställa var den ursprungliga västgaveln funnits. Det finns emellertid ett annat sätt att kartlägga den äldsta kyrkans längd västerut. Mariakyrkan har nämligen

Norra koromgången med tidstypiska valv som daterar den östra delen av den nuvarande kyrkan till mitten av 1300-talet.

Grav nr 105 är täckt av en gravsten med ursprungstexten *"Denne sten och sted hörer Christen Hansen och hans arfvinge til med rette til evindelig eidom ano 1608"*.¹⁴

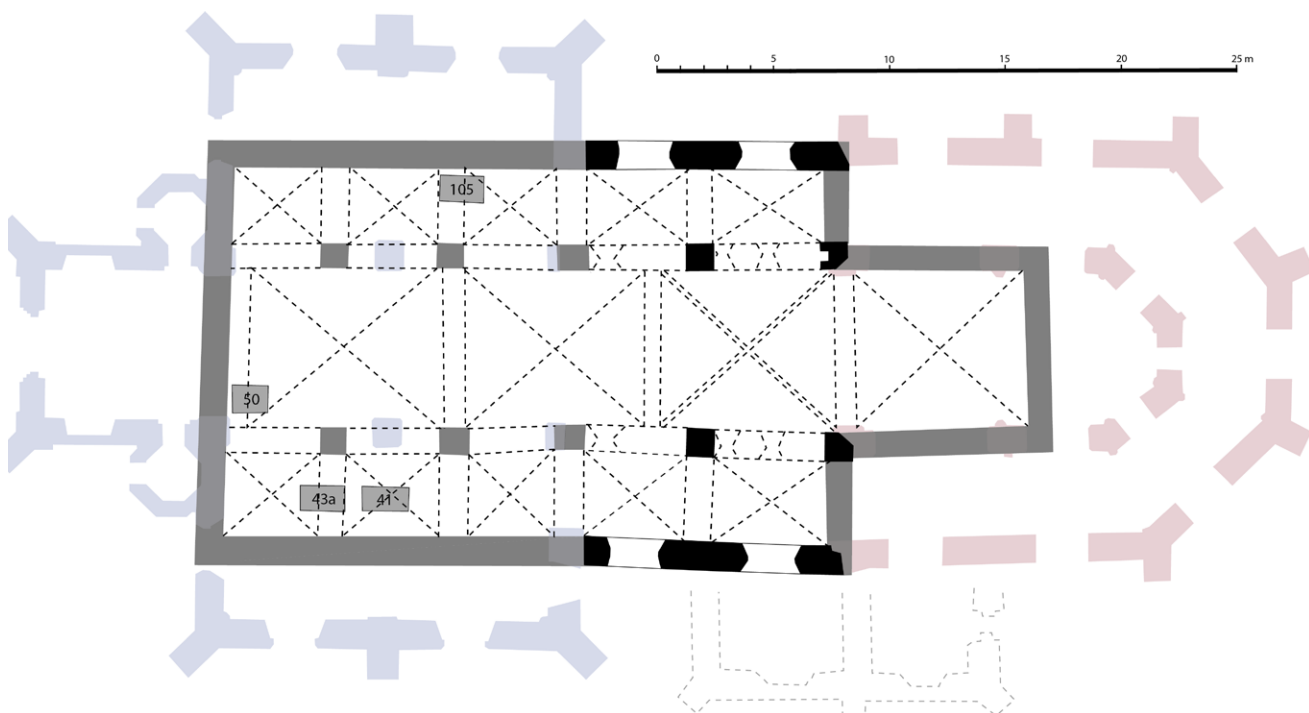
På planritningen nedan har gravstenarnas läge markerats. Då samtliga stenar är lagda över forna dagars betydande män i Ystad är det ingen tvekan om att dessa stenar med tillhörande gravkammare en gång legat inne i den äldsta kyrkan. Utifrån detta och utifrån Wählins tankar om tre kryssvalv i mittskeppet kan man fastställa att den äldsta kyrkan måste ha haft samma längd som den nuvarande kyrkan, undantaget det nuvarande västtornet. Hur kyrkan avslutats åt öster kan man endast gissa sig till. Rimligtvis måste det ha funnits ett kor med samma bredd som mittskeppet. Någon koromgång har säkert inte funnits.

Kyrkan före raset hade ett västtorn med spira vilket framgår av ett kungabrev, se nedan. Har detta varit ett torn som legat direkt väster om mittskeppet eller har det, som fallet var i den äldsta S:t Petrikyrkan i Malmö, ridit på den västligaste av mittskeppets valvtraveér? Något entydigt svar kan inte ges men mycket talar för det sistnämnda fallet. Hade tornet varit beläget utanför den övriga kyrkokroppen hade troligtvis inte raset medfört skador så långt österut i kyrkan som nu bevisligen skett. När t.ex. det nya torn som började uppföras väster om långhuset i Malmö S:t Petri rasade år 1442 påverkade detta inte alls några valv inne i kyrkan.¹⁵ Skadornas omfattning i Mariakyrkan tyder således på att tornet vilat på mittskeppets västra del.

Kyrkoraset år 1648

I ett kungligt brev, utfärdat av den danske kungen Frederik III den 11 juli 1648, möter vi den katastrof som drabbat Ystad:

"Wi Friderich den tridie med Guds naade, Danmarckes, Norges, Wendes och Gottes vdwalde koning ... Att efftersom oss elskelig borgemester och raad med menige borgerskab vdi wor kiöbsted Ydsted underdanigst for oss haffuer ladett

Rekonstruktion av den äldsta Mariakyrkan. De markerade gravstenarna omtalas i texten och de är viktiga för bedömningen om hur långt kyrkan sträckt sig åt väster. Utformningen av korpartiet i öster är ren spekulering.

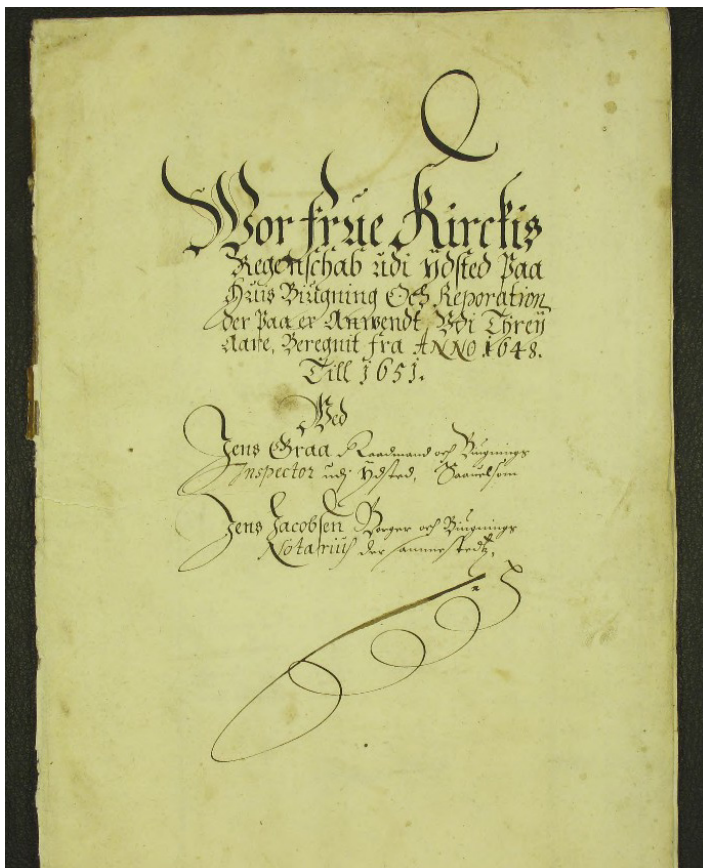
andrage huorledes deres byes kierke i fornefnte Ydsted kort tid forleden med kierke torn och spiir, saa och nesten halffdelen kierken vdi grunden gandske skal were nedfalden och dett öffrige, som endnu staaer, saaledes skal were forknuseet och forderffuett, att en deel der aff icke heller lenge skal kand bliffue bestaaende, med vnderdanigst begering wi naadigst dennom nogen hielp och vndsetning til fornefnte kierkes reparation och opbyggelse, wilde bewilge, anseende att fornefnte byes indbyggere och menighed saa forarmede oc til acters komne ere, att de den icke vden nogen undsetning paa deres egen bekostning kand vdstaa igien att lade opbygge, da haffue wi naadigst bewilgett och samtyct och her med bewilger och samtycker, att huer kierke vdi wor land Skaane, som forrad haffuer, maa och skal vndsette och fornefnte Ydsteds borgere med tu rix daler till fornefnte deres kierkes reparation til hielp komme, vdi betractning att dett gudeligt och i sig self christeligt eractes, att den ene kierke den anden i saa maade assisterer och vndsetter. Biudendes och befalendes wore lehnsmeid, kirkewergere och alle andre, som offuer fornefnte kierker att raade och befale haffuer, att fornefnte Ydsted borgere, naar de derom anmodes, eller hermed besöges hervdj werer beforderlige, saa att de fornefnte tu rix daler aff huer kierke bekommer, ladendes dett ingelunde. Hafniae den 11 Julii 1648.”¹⁶

I ett protokoll från 1664 nämns ytterligare omständigheter kring raset: ”Först svaras aff Magistraten: at här är två kiörkor; dhen ene Wår Fru kiörka, och dhen andre kloster som är hufvudh kiörkan hwilkens Torn med halfwa Kiörkan om en Morgon klockan 3 A:o 648 nederföll, af dhet at dhes fundament och murar wart så falskt att emellom mursten war opfyldt med löst gruss och små kampstenar som intet kunde muren sammanbinda, då och så dhe kostbare kiörk orgorna (kyrkorglarna) som någre år tillförende med stoor bekostnat opsattes aldeles ruinerades och sönderstöttes.”¹⁷

Nu är det så lyckligt att det bevarats ett 48-sidigt originalmanuskript där man i detalj kan följa byggets gång genom intäktslistor och utgiftsposter. Det finns också bevarat en samtidig kopia av dessa räkenskaper, dock något slarvigare skriven. I vissa beskrivningar av utgiftsposterna skiljer sig varianter åt i några detaljer. Med dessa räkenskaper för handen kan man nästan i detalj följa uppförandet av den nya kyrkodelen.

På manuskriptets första sida är med sirlig text noterat:

”Wor Frue Kirckis Regenschab udi Ysted paa huis Biugning och Reperation der paa annvendt udi Threij Aaare, Beregnit fra Anno 1648 till 1651 wed Jens Graa Raadmand och Biugnings Inspector udj Ydstad, saaväl som Jens Jacobsen Borger och Biugnings Notarius der sammastedts”.

Nästa uppslag i handskriften upptas vördsamt av kungens välvilliga gåvor till stadens kyrka i form av att den årliga stadsskatt som kungen hade rätt till istället hamnat i byggnadskassan. Totalt under två år får man på detta sätt in 1300 riksdaler. Den första noterade inlämningen av medel från de skånska kyrkorna skedde den 5 april 1649 och sedan strömmade bidrag in: 289 riksdaler från Malmö, 80 riksdaler från Anderslöv, 117 dito från Kristianstad, 591 dito från Vemmenhögskyrkors härad, 34 från Helsingborg, 66 från Järrestads kyrkor, 13 från Göinge härad, 16 från Ljunits kyrkor, 12 från Bornholms kyrkor etc. Totalt fick man in 2597 riksdaler från kyrkoinsamlingen.

Intäktslistan fortsätter så med en lång lista av gåvor från adliga och allmänna medborgare, en sammanlagd summa på 839 riksdaler. Därefter upptas medel som strömmat in på olika sätt, som t.ex. testamenten. Summan uppgick till 316 riksdaler. Insamlandet av nedfallet värdefullt material från den gamla kyrkan, speciellt koppar från det gamla torntaket gav 1560 riksdaler. Den totala summan av dessa intäkter uppgick till 6746 riksdaler.

Så skulle man då gå igång med nybygget efter det att den gamla kyrkplatsen var röjd från sin bråte. Den 16 april år 1649 är den första utgiftsposten redovisad. Det är Laurids murmästare som är betrodd arbetet med att återuppföra den rivna delen av kyrkan. För det totala mureriarbetet erhöll murarmästaren 1207 riksdaler. För kyrkans nya grundmur att lägga skulle murarmästaren få 16 rk, för kyrkan

att uppmura skulle murarmäster få 1100 rd, för valvslagningen 46 rd och för "tak^{et} att färdiggöra" 36 rd. Därtill kom diverse utgifter på 266 riksdaler samt för löner som Laurids skulle få för att utbetala på totalt 1004 riksdaler. Den sista posten för mureriarbetena är daterad den 26 september 1651.

Anmärkningsvärt är att de uppgifter som en äldre författare, Bøijer¹⁸, angivit angående kyrkans byggmästare inte lämnat spår efter sig i de noggrant utförda räkenskaperna. Enligt denne skulle bildhuggaren Albertus den 12 februari 1649 inlämnat ett förslag och sedan även rekviderat material till "murning och stelling". Han hade också lovat att vara närvarande när arbetet påbörjades eftersom han bodde i Blentarp kyrkby. Vi har således två namn som ledare för kyrkobygget varav den ena antecknats i kyrkans utgiftslista.

Givetvis har man haft en stor mängd återanvändbart tegel från den nedfallna kyrkodelen att arbeta med i nybyggnadsstarten. Detta framgår om man jämför räkenskaperna för inköp av kalk respektive mursten, dvs. tegel. Den första betalningen av erhållen kalk skedde den 19 april 1649 medan den första murstensbetalningen skedde först i oktober samma år.

Varifrån kom då den stora mängd kalk som fordrades för bygget?

Den 22 maj 1649 sände man ett bud till Köpenhamn för att där inköpa ett större parti kalk som tillverkats i Ebeltoft. Partiet var på 62 läster 8 tunnor kalk för vilket man betalade 167 rd. Varje läst räknade 12 tunnor. Partiet fraktades med skepp till Ystad för 1 rd 4 sk. Vagnmännen som forslade kalktunnorna från stranden till kyrkan fick 8 rd.

Därefter hade den inhemska produktionen av kalk till det stora kyrkbygget kommit igång. Den 26/27 juni 1649 inköptes kalken från Onslunda några mil norr om Ystad. För 24 läster kalk fick man betala 64 rd. Borgerskapet i staden ställde upp med transporthjälp men krävde 7 rd för besväret. Den 28 juni anlände med skepp från Mariager 26 läster 11 tunnor kalk för 60 rd. I juli kom 16 läster från Onslunda och 63 läster 3 tunnor från Ebeltoft. Den 2 augusti anlände 37 läster 3 tunnor från Mariager. Därefter verkar bygget ha mattats av då nästa inköp sker först den 18 november med 20 läster kalk från Onslunda.

Att mureriarbetena fortgick trots den kalla årstiden vintern 1649/1650 visas av att man i december behövde anskaffa 11 läster 8 tunnor kalk, den 18 januari 4 läster 7 tunnor, den 11 februari och 26 februari 9 läster 9 tunnor, den 5 mars 11 läster 2 tunnor, samtligt material från Staffan i Onslunda. Mängden kalk ökar sedan avsevärt under de kommande sommarmånaderna. Trots detta ger räkenskaperna en god fingervisning om att mureriarbeten förr i tiden även bedrevs under de rena vintermånaderna.

	Onslunda	Mariager	Ebeltoft	Övrigt	Summa
År 1649	860½	770	1511	1021	4162½
År 1650	1039½	0	0	758	1797½
År 1651	311	425	0	100	836
Summa	2211	1195	1511	1879	6796 tunnor

Sammanställningen visar tydligt att från det att mureriarbetena startade vid mitten av april 1649 var det en intensiv byggverksamhet under hela det året. Följande år hade det minskat till knappt hälften och det sista året var det en ytterligare kraftig reducering. Den 17 juli 1651 gjordes den sista lilla inköpsposten av kalk. Kyrkan bör således ha återinvigts i slutet av sommaren det året.

Utifrån räkenskapsboken får man också en god uppfattning om anskaffningen av det för bygget nödvändiga teglet, eller "mursten" som det då kallades. Visserligen omtalar Theodor Wählin att teglet kom från den nedrivna Helgeandskyrkan och att det är detta tegel som använts som fasadmateriäl i Mariakyrkans nybygge.¹⁹ Stadens Helgeandshus omtalas redan år 1398 och då har man knappast använt ett så relativt litet tegelstensformat som är genomgående i Mariakyrkans fasader. Vad inte Wählin visste var nämligen att man hämtat mängder med nytillverkat tegel från andra ställen vilket framgår av räkenskaperna. Året 1649 levereras 16300 tegelstenar över havet från Flensburg. Efterföljande år hämtas 33000 tegelstenar från Otto Thotts "Brödagård" och 41760 tegelstenar från okänd ort. Efterföljande år får Ivar Krabbe på Krageholm betalt för 28000 tegelstenar och också för 3360 taktegel. Tyvärr anger inte räkenskaperna hur många tegel som kom från den medeltida Helgeandskyrkan: "Giffuit til Omkostning paa wogenleije fordj mange Muursteen aff den gamble toldbod som til Kierkens Bögning bleff nedbrut och opaget til Kierken". Kyrkan, som legat i nuvarande kvarteret Magnus nära den dåtida stranden, hade uppenbart efter reformationen på 1530-talet blivit använd till tullbod.²⁰

År 1651 stod således själva kyrkan klar "så väll som och ett gott stycke muur till torn igen".²¹ Uppenbart hade man nått en bit upp på tornbygget eftersom det i räkenskaperna finns en uppgift om ingången till orgelverket från trappan samt

noteringen: ”Betalt Timmermanden for den kran af 2 vind at hugge som kalck och steen opvindig med i tornet.” Det skulle dock dröja innan kyrkan fick sitt västtorn helt färdigbyggt. Först år 1688 stod det klart. Det var generalguvernören Rutger von Ascheberg som ”efter gode råd z phlägande opmuntrade borgmestare och råd h angrijpa värcket, sampt giöra sin högsta flijt medh tornetz opbyggande, efftersom det icke allenast var nödigt och mycket nyttigt för Eders Kongl. May:tz postjachter och andre skepp, uthan och alle siöfarande som moste förbij Sandhammaren, till stoor effterrettelse, hvarpå både medh muurvärket till sin rätta högd blef fortfarit, som och samma sommar ett vackert torn derpå bygd, och med bräder till vidare bedäckt ...”.²²

Predikstolen

En gammal legend från Ystad berättar att ett skepp från Italien på väg till Ryssland strandat vid kusten. Ombord fanns en vacker predikstol och denna sattes upp i Mariakyrkan. Legendbildningar finns i stor myckenhet bland landets många gamla kyrkor och de är oftast fantasifoster, så också i detta fall. En annan berättelse som rör predikstolen är den kvinnofigur som sticker fram sitt huvud bakom skulpturen om Moses. När författaren till denna artikel besökte kyrkan berättades en historia om en borgarfru i staden för länge sedan. Skulpturen, med sin avhuggna näsa, avbildar emellertid inte någon ansedd kvinna i staden. Ansiktet tillhör i stället den enda avbildade, tyvärr i dag anonyma häxan i stadens historia. Mer om detta nedan.

Nej, predikstolen i Mariakyrkan är inte från en italiensk verkstad, den är tillverkad i Skåne. Redan år 1917 publicerade Otto Rydbeck i Fornminnesföreningens årsbok en utförlig utredning om dess historia. Han kopplade samman denna med två andra, liknande predikstolar i Skåne vilka står i Lunds domkyrka och Malmö S:t Petri kyrka. Lundastolen är daterad till år 1592, Malmöstolen till året 1599 och Ystads predikstol stod klar år 1624. En tavla bredvid predikstolen berättar dess historia:

”Anno 1626 Lod Kirken oc K. Comp: bekoste denne Predickestoll. Anno 1631 Bleff hand Forgyltt oc Staferit Paa B, Oluff Kofods, Henrich Giertsøns oc Hans kortsøns Bekaastning. Kirckeveergen Søren Knudsøn oc Hans kortsøn.”

Trots detta relativt stora tidsspänn är de tre predikstolarna i sin utsmyckning och konstruktion förvånansvärt lika. En mycket framträdande skillnad finns dock - trappan upp till Malmöstolen går inte igenom murpelaren utan runt omkring denna. Detta har emellertid en mycket enkel förklaring. I Lund och Ystad finns den romanska arkitekturens breda mittskeppspelare vilka tillåter ett sekundärt genombrott medan Malmö pelare tillhör den smäckra gotiken från mitten av 1300-talet. Malmöstolens mästare har således varit tvungen att låta trappan ”omfamna” pelaren.

Lunds predikstol är tillverkad av Johannes Ganssog vars namn är återgivet på själva korgen: *”Johannes Ganssog Francofurtensis ad Oderam me fecit”*. Johannes från Frankfurt hade innan arbetet i Lund varit verksam för den danske kungen på Kronborg slott.²³ Det säger sig själv att detta mästerverk i Skånes religiösa centrum kom att inspirera det rikare borgerskapet i dåtidens största städer i Skåne, Malmö och Ystad.

De tre predikstolarna är alla tillverkade med dekorativa inslag där den svarta Fågelsågsstenen från stenbrottet utanför Lund bildar ett kontrasterande ramverk mot de vita bildstenarna som bygger upp stolarnas bröstningar. I Lund är dessa bildstenar tillverkade av alabaster, i Malmö av sandsten och i Ystad av marmor.

Predikstolarnas dekorativa inslag är hämtade ur bibliska texter. På samma sätt som Moseböckerna bildar utgångspunkt för hela bibeln bärs de tre stolarna upp av symboler hämtade från just dessa böcker. I Lund domkyrka är scenariet något makabert, två utskjutande rovdjurstassar från väggen under stolen. En närmare kontroll visar att dessa tillhör ett

Mariakyrkans predikstol med den samtida informations-tavlan till höger.

lejon vars huvud delvis döljs bakom predikstolens nederdel. Denna lejonskulptur som bryter sig fram ur kyrkans stabila mur symboliserar med stor sannolikhet Juda lejon enligt 1:a Moseboken 49:9:

”Ett ungt lejon är Juda. Du reser dig upp från ditt byte, min son. Han lägger sig ner och vilar som ett lejon, ett lejon som ingen vågar störa. Spiran skall förbli hos Juda, härskarstaven i hans hand. En gång skall han motta tribut och folken tvingas till lydnad.”

I Malmö S:t Petri och i Ystad Sankta Maria finns en annan, kanske mera lättbegriplig symbol av Moseböckerna. Här bär en Mosesfigur stående på golvet upp stolen. På Moses axlar bärs således hela predikstolen upp. Moses attribut är givetvis stentavlorna där Herrens lagar var inhuggna. Prästen, när han predikar uppe på predikstolen, är helt omsluten av bilder hämtade ur evangelisterna från Nya testamentet, representerade det nya förbundet, dvs. det Nya testamentet, som vilar på det Gamla testamentet. Ur prästens mun utgår förkunnelsen till menigheten.

Vilka scener har man då använt sig av för att skildra Nya testamentet? Tabellen nedan visar de olika stolarnas motivval.

Lejonfiguren under Lunds domkyrkas predikstol.

Lund	Malmö	Ystad
Herdarnas tillbedjan	Bebådelsen	Bebådelsen
Nattvarden	Jesus födelse	Jesus födelse
Korsfästelsen	Nattvarden	Nattvarden
Uppståndelsen	Korsfästelsen	Korsfästelsen
Pingstundret	Uppståndelsen	Himmelsfärden
	Himmelsfärden	

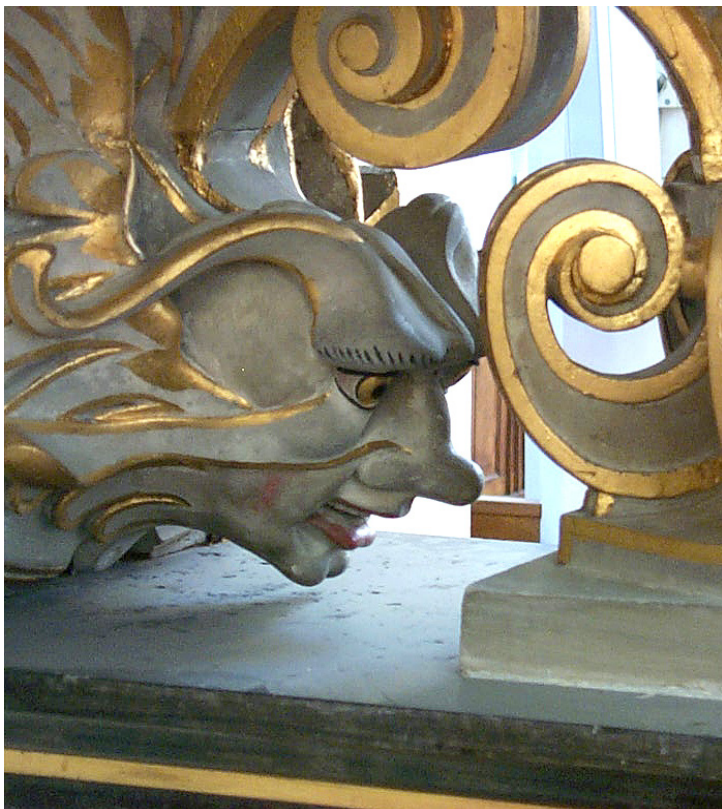
Predikstolen i Lunds domkyrka.

Vad gäller motivval är således Malmö och Ystadstolarna, liksom valet av Mosesfigur, identiska. Ytterligare en detalj visar på att Ystadstolen har haft Malmöstolen som direkt förebild. Gömd bakom Moses finns på båda predikstolarna ett utskjutande kvinnoansikte. Att det här är frågan om en häxa är ställd utom varje tvivel. Till skillnad från Ystadskulpturen har nämligen Malmöhuvudet en bemålning som talar sitt tydliga språk. Båda figurerna har dessutom kraftigt förstärkta, utmejslade ansiktsdrag som t.ex. onormalt långa näsor. I Ystad är den yttersta delen av näsan visserligen avhuggen men den forna näsformen kan ändå anas.

Varför finns det då en häxa skymd bakom Moses med stentavlorna? Andra hälften av 1500-talet – början av 1600-talet var de stora häxförföljelsernas tid i Skåne. Den lutheranska kyrkans ledare var superintendenten Peder Palladius och han var en aktiv häxförföljare. I sin *”Visitatsbog”* från mitten av 1500-talet kan vi skapa oss en god bild av denna förföljelse. Han skriver bl.a.: *”Trollkvinorna får nu deras rätta lön. De kunne nu icke längre värna sig i denna Evangeliums ljusa dag. De får nu en världens skam. Av världen med dem! Det är också deras förtjänade lön. Man brände ju för en liten tid sedan en hop trollkvinor i Malmö, Köge och annorstädes och höra vi, att där åter sitter en hop, som gripits i Malmö och skall brännas. Uti Jylland och Smaalanden är man på jakt efter dem som vargar, så där blev nu nyligen också bränt på Als och på de andra små omliggande landen bortemot 52 trollkvinor, den ena röjer den andra, så att de följs åt till*

Predikstolen i Malmö S:t Petri kyrka.

Häxan på Malmö predikstol bakom Moses med stentavlorna.

hin ondes värld.” Speciellt barnmorskorna var hatade objekt för denna präst. Om en sådan skulle *”fara med löv, signelse, manelse eller trolldom, så skall där köras samman hundra lass ved till hennes bak – med förlov sagt – så att hon efter förtjänst får en svidande ända.”*²⁴

Varifrån kom denna fullständiga hatjakt på mestadels kvinnor? För de tidigaste reformerta prästerna var det Luthers förkunnelse som stod som förebilden i förändringen av synen på den kristna religionen. Luther var en aktiv häxhatare och det är här inte svårt att se ett mönster som smittat av sig till hans lärjungar. I sina bordssamtal redovisar han ofta och i mustiga ordalag sitt ställningstagande: *”När jag var pojke fanns det många häxor, som förgjorde människorna, synnerligen barnen. De nedkallade storm och hagel över sädesfälten. ... Jag är fullt övertygad om att det finns djävlar i skyarna. Det regnar! Det är de som skakar regnet ner.”*

Luther hade inget förbarmande med de människor som gett sig i faens våld:

”- Intet medlidande”, utropade han. ”Jag skulle själv velat följa det bruk som ålade prästerna att stena dem innan de kastades på bålet.”

På ålderns höst var mannen fortfarande orubbligt fast i sin övertygelse på häxor och djävulen: *”.. bara för min del har jag haft att utstå minst tjugo av hans stormlöpningar och anfall. Bara på riksdagen i Augsburg hade varenda en av de närvarande biskoparna med sig fler djävlar än en hund har loppor vid midsommartid.”*

Det är också mot slutet av sitt liv som Luther bekände att: *”Djävulen har legat bredvid mig i sängen oftare än min hustru.”*²⁵

Varför finns då en häxa bakom Moses där han står avbildad med stentavlorna i både Malmö S:t Petri och Ystads Mariakyrka?

Moses fick budorden av Herren men han fick samtidigt lagarna av samme Gud. Dessa lagar är grymma och brutala. Lagarna bestämde vad som var rätt enligt kristen, gudomlig rättvisa. Köper man t.ex. en slav ska man frisläppa den efter sex år. Om man sålt sin dotter som slav ska speciella regler gälla om köparen inte vill bruka henne längre. Om man mördat eller förbannat sina föräldrar ska man avrättas. Om man slår sin slav och denne överlever två dagar ska ingen hämnd utkrävas. Om det sker skada ska man ge liv för liv, öga för öga, tand för tand, fot för fot, bränt för bränt, sår för sår, skråma för skråma. Därefter följer ett antal lagar om hur man ska förhålla sig till djur varefter Herren i sin vishet klart och tydligt bestämmer:

*"En trollkvinna skall du inte låta leva."*²⁶

I femte Moseboken klargörs de handlingar som ska döma den skyldige till döden:

*"Hos dig får det inte finnas någon som offerar sin son eller sin dotter på bålet, ingen spåman, teckentydare, svartkonstnär eller trollkarl, ingen som ägnar sig åt besvärjelser, som rådfrågar de dödas andar eller spådomsandar och söker vägledning hos de avlidna. Herren avskyr alla som gör detta, och det är sådana skändligheter som gör att Herren, din Gud, driver undan folken för dig. Du skall vara fläckfri inför Herren, din Gud."*²⁷

Med dessa Herrens ord som bas skapade de lutheranska prästerna en grym förföljelse- och mordvåg över Skandinavien under ett och ett halvt sekel.

Att samma häxhysteri som drabbade Malmö i början av 1600-talet även kom Ystad till del framgår av ett mycket spektakulärt häxmål som fördes i staden endast tolv år efter predikstolens tillkomst. Samma år, 1624, som predikstolen invigdes dömdes Anne Pedersdotter Kasteföll i Lund för trolleri. Hon undgick dock den gången bålet men tvingades att rymma landet. Året 1636 greps hon i Ystad. I sin ägo hade hon då diverse småpåsar med mystiskt innehåll såsom bitar av fönsterbly, klädestrasa, vax, hampa och en vit tråd m.m. Att hon för med trolldom var därför givet. Flera innevånare i staden intygade dessutom att de sett henne i märkliga situationer, t.ex. när hon svängde en kvast över sitt huvud eller kastade något framför en dörr så barnet i huset blev sjukt. Historien slutade med att ett häxbål antändes på stadens torg där Anne fann döden i lågorna.²⁸

Moses under Mariakyrkans predikstol.

I tidigare litteratur som berör stads predikstol har man påpekat vilken tur det var att stolen bevarades trots att den vid kyrkoraset år 1648 stod så utsatt i gränslinje mellan det som var kvar av kyrkans östra del och den västra delen som helt förstördes. Varför den bevarats har emellertid en mycket enkel förklaring. Predikstolen stod nämligen före raset på en helt annan plats. Detta framgår med önskvärd tydlighet i de bevarade och detaljerade räkenskaperna. År 1650 noteras:

*"Betalt Daniell Snedker och murmästaren for Predikstolen att flötta, och det gamla sted igenmura och Renovere 40 Riksdaler."*²⁹

Att en snickare noterats vid flyttningen har säkert sin förklaring i att arbetet med den över predikstolen hängande baldakinen varit tämligen omfattande. Den tunga baldakinen är nämligen gjord i trä.

Anteckningen i kyrkans räkenskaper om kostnaden på 40 riksdaler för predikstolens flyttning år 1650.

Var stod då predikstolen innan raset? Platsen torde inte vara svår att finna. I mittskeppets norra långmur, vid pelaren strax öster om den nuvarande platsen, finns nämligen fortfarande tydliga spår i muren. Här finns en djup murnisch, lika stor och placerad på samma höjd som den nuvarande predikstolens uppgång. Här finns också bredvid denna en mindre nisch som i storlek exakt passar till den ursprungliga tavla som berättar om predikstolens historia.

Noter

1 Undersökning av Skanörs kyrkas norra långhusmur som författaren gjorde på 1980-talet.
2 Sven Rosborn: Skånkt tegel under medeltiden. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1984. Sid. 18 ff.
3 Salomon Kraft: Ystads historia. Från äldsta tid till 1792. Lund 1956. Sid 25.

4 Sten Tesch: Ystad I. Medeltidsstaden 44. Göteborg 1983. Sid. 12.

5 Hjalmar Lindroth: Omnamnet Ystad. Minnesskrift utgifven af Ystads fornminnesförening 1907-1917. Ystad 1917. Sid 23 ff. & Salomon Kraft a.a. 1956. Sid 29-30.

6 Sven Rosborn: Den skånska historien. Vikingarna. Lund 2004.

7 Evald Gustafsson: Gråbrödraklostret i Ystad. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1987/1988.

8 Lauritz Weibull: Skånes kyrka från äldsta tid till Jacob Erlandsens död 1274. Köpenhamn 1946. Sid 205 ff.

9 J. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre. København 1914.

10 Theodor Wählin: Mariakyrkans i Ystad byggnadshistoria. Minnesskrift utgifven af Ystads fornminnesförening 1907-1917. Ystad 1917. Sid 141.

11 Gösta Borg & Sven Carlquist: Mariakyrkans gravplatser och gravstenar. Ystads fornminnesförening 1907-1967. Ystad 1967. Sid 48.

12 Gösta Borg & Sven Carlquist: a.a. 1967. Sid. 48-49.

13 Gösta Borg & Sven Carlquist: a.a. 1967. Sid. 53-56.

14 Gösta Borg & Sven Carlquist: a.a. 1967. Sid. 95-96.

15 Sven Rosborn: Krämarnas kapell i S:t Petri kyrka. Elbogen. Malmö fornminnesförenings årsbok 1978. Malmö 1979.

16 Theodor Wählin: Mariakyrkan i Ystad. Lund 1916. Sid 15.

17 Theodor Wählin: a.a. 1917. Sid 153.

18 Georg Henric Bøejer: Beskrifning öfver staden Ystad. 1793.

19 Theodor Wählin: a.a. 1916. Sid 17.

20 Sten Tesch: a.a. 1983. Sid. 16-17.

21 Theodor Wählin: a.a. 1917. Sid 156.

22 Theodor Wählin: a.a. 1917. Sid 157.

23 Thomas Rydén & Björn Lovén: Domkyrkan i Lund. Malmö 1995. Sid. 123-126.

24 Einar Bager: Trollpackor i Malmö. Malmö Fornminnesförenings årsbok 1957.

25 Funck-Brentano: Luther. Stockholm 1937.

26 2 Moseboken 22:18.

27 5 Moseboken 18:10.

28 Paul Bournonville: En häxprocess i Ystad 1636. Skrifter utgivna av Ystads Fornminnesförening VII. Ystad 1957.

29 Ystads S:ta Maria. Räkenskaper för kyrkan 1605-1651 LIa:2.

Häxan bakom Moses på Mariakyrkans predikstol.